



RZECZNIK PRAW OBYWATELSKICH

Warszawa,

Adam Bodnar

II.511.410.2019II.511.410.2019.PZ

Pan

Zbigniew Ziobro

Minister Sprawiedliwości

Prokurator Generalny

W kręgu mojego zainteresowania pozostaje kwestia braku możliwości zaskarżenia postanowień incydentalnych dotyczących wniosku strony o wyłączenie sędziego na podstawie art. 40 k.p.k. i art. 41 k.p.k. Wskazany problem łączy się z zasadą sprawiedliwości proceduralnej z art. 45 ust. 1 Konstytucji w zw. z art. 78 ust. 1 Konstytucji w zw. z art. 31 ust. 3 Konstytucji. W tym względzie nie można również pominąć znaczenia prawa strony do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia sprawy karnej w rozsądnym terminie przez bezstronny sąd o zasadności każdego oskarżenia przeciwko tej stronie kierowanego – w rozumieniu art. 6 ust. 1 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności.

Problem braku zaskarżalności wybrzmiewa w sprawach kierowanych do mojego Biura o kasację. Wskazuje się, że na skutek błędnych decyzji procesowych dotyczących oddalenia wniosku strony w postępowaniu karnym w przedmiocie wyłączenia sędziego, dochodzi do przewlekłości postępowań, gdy uchybienie to zostanie stwierdzone dopiero w toku zwyczajnych lub nadzwyczajnych środków zaskarżenia. Uznałem zatem za zasadne skierowanie zagadnienia pod rozagę Ministra Sprawiedliwości. Jestem bowiem przekonany, że kwestia szybkiego i sprawnego postępowania karnego, odpowiadającego standardom konstytucyjnym oraz prawnomiędzynarodowym leży w kręgu zainteresowania Ministra. Z informacji prasowych zawartych na stronie Prokuratury Krajowej wynika, iż skierowana przez Ministra Sprawiedliwości – Prokuratora Generalnego kasacja od wyroku Sądu Okręgowego w Katowicach z dnia 21 lipca 2017 roku, mocą którego utrzymano w mocy wyrok Sądu Rejonowego Katowice – Wschód w Katowicach z dnia 27 stycznia 2017 roku, dotyczyła problemu wyłączenia sędziego. W informacji prasowej wskazano bowiem, że zdaniem Sądu Najwyższego, który rzeczoną kasację

uwzględnił, wniosek sędziego o wyłączenie od rozpoznania sprawy złożony na etapie postępowania odwoławczego zgodnie z art. 41 § 1 kodeksu postępowania karnego był zasadny. W sprawie sędzia sprawozdawca złożył wniosek o wyłączenie od udziału w rozpoznawanej sprawie wskazując, że zachodzą wobec niego okoliczności mogące wywołać uzasadnioną wątpliwość co do jego bezstronności, albowiem uczestniczył w rozpoznaniu sprawy odwoławczej odnoszącej się do analogicznego stanu faktycznego i opartej na tym samym materiale dowodowym. Pomimo złożonego wniosku sędzia nie został wyłączony od rozpoznania sprawy. W kasacji Minister Sprawiedliwości – Prokurator Generalny zarzucił zaskarżonemu orzeczeniu rażące i mające istotny wpływ na treść wyroku naruszenie przepisów prawa karnego procesowego. Sąd Najwyższy, uznając kasację za zasadną, uchylił zaskarżony wyrok Sądu Okręgowego w Katowicach, przekazując jednocześnie temu sądowi sprawę do ponownego rozpoznania w postępowaniu odwoławczym.

Z powyższego jednoznacznie wynika, że zdaniem Ministra Sprawiedliwości – Prokuratora Generalnego sprawiedliwość proceduralna z art. 45 ust. 1 Konstytucji jest gwarancją prawidłowego rozstrzygnięcia sprawy.

Pragnę zwrócić uwagę, że analiza konstytucyjności unormowań Kodeksu postępowania karnego (art. 40-42 k.p.k., art. 437 § 2 k.p.k., art. 439 § 1 k.p.k., art. 447 § 4 k.p.k. i art. 459 § 2 k.p.k.) prowadzić musi do wniosku, że obecny stan rzeczy rodzi poważne wątpliwości konstytucyjne w zakresie naruszenia zasady sprawiedliwości proceduralnej z art. 45 ust. 1 Konstytucji w zw. z art. 78 ust. 1 Konstytucji w zw. z art. 31 ust. 3 Konstytucji.

Weryfikacja bezwzględnych przesłanek wyłączenia sędziego z art. 40 k.p.k. i przesłanki względnej z art. 41 k.p.k. następuje w procedurze jednoinstancyjnej. Strona nie ma możliwości zaskarżenia zażaleniem postanowienia o niewyłączeniu sędziego. Wprawdzie zarzut naruszenia art. 40 k.p.k. i art. 41 k.p.k. może na podstawie art. 447 § 4 k.p.k. zostać podniesiony w apelacji a dodatkowo naruszenie art. 40 k.p.k. stanowi na podstawie art. 439 § 1 pkt 1 k.p.k. bezwzględną przesłankę odwoławczą, to nie sposób przyjąć, że nie istnieje potrzeba weryfikacji na wcześniejszym stadium postępowania w postępowaniu dwuinstancyjnym czy przesłanki z art. 40 k.p.k. albo z art. 41 k.p.k. zostały prawidłowo zastosowane i czy postępowanie jest prowadzone przez osobę, co do której nie zachodzą powody do jej wyłączenia.

Dostrzeżenie uchybienia art. 40 k.p.k. albo art. 41 k.p.k. dopiero na późniejszym etapie postępowania często prowadzi do jego wydłużenia znacznie poza „rozsądny czas” w rozumieniu

art. 6 ust. 1 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Brak dostrzeżenia wskazanego uchybienia na wcześniejszym etapie postępowania w jednoinstancyjnym postępowaniu wywołanym wnioskiem strony o wyłączenie sędziego, w postępowaniu karnym, w którym, odmiennie niż w postępowaniu cywilnym, nie może dochodzić w trakcie całego procesu do zmiany składu, stanowi naruszenie art. 40 k.p.k. albo art. 41 k.p.k. i prowadzi do uchylenia zaskarżonego orzeczenia przez sąd odwoławczy.

W obu postępowaniach cywilnym i karnym istnieje możliwość rozpoznania przez sąd drugiej instancji, na wniosek strony, również tych postanowień sądu pierwszej instancji, które nie podlegały zaskarżeniu w drodze zażalenia, a miały wpływ na rozstrzygnięcie sprawy (art. 380 k.p.c. – dodatkowo dochodzi konieczność zgłoszenia zastrzeżenia zgodnie z art. 162 k.p.k.) oraz w apelacji tych podniesionych zarzutów, które nie stanowiły lub nie mogły stanowić przedmiotu zażalenia (art. 447 § 4 k.p.k.). W postępowaniu cywilnym, jeżeli skład sądu orzekającego był sprzeczny z przepisami prawa albo jeżeli w rozpoznaniu sprawy brał udział sędzia wyłączony z mocy ustawy dochodzi do nieważności postępowania (art. 379 pkt 4 k.p.c.). Zgodnie zaś z brzmieniem art. 394 § 1 pkt 10 k.p.c. zażalenie przysługuje na oddalenie wniosku o wyłączenie sędziego a tymczasem wobec treści art. 459 § 2 k.p.k. oraz braku wskazania możliwości zażalenia postanowienia wydanego na podstawie art. 42 k.p.k. w postępowaniu karnym zażalenie na oddalenie wniosku o wyłączenie sędziego nie przysługuje.

Skoro zatem zaskarżenie postanowienia w przedmiocie oddalenia wniosku o wyłączenie sędziego przysługuje w procedurze cywilnej (art. 394 § 1 pkt 10 k.p.c.), to tym bardziej uprawnienie to winno – ze względu na represyjność postępowania – przysługiwać w procedurze karnej.

Przyczyna wyłączenia może powstać lub stać się stronie wiadoma dopiero po rozpoczęciu przewodu. Ma ona wówczas prawo złożenia wniosku niezależnie od tego, czy sprawa karna zawisła przez sądem rejonowym, okręgowym czy apelacyjnym oraz w każdej instancji w toku postępowania, gdy przyczyna wyłączenia dotyczy sędziego orzekającego w I instancji, II instancji, instancji poziomej czy orzekającego w przedmiocie rozpoznania nadzwyczajnych środków zaskarżenia. Strona w postępowaniu karnym nie ma jednak możliwości poddania postanowienia o niewyłączeniu sędziego weryfikacji w toku instancji. Tymczasem, jak już wskazano powyżej, prawidłowe rozstrzygnięcie kwestii wyłączenia sędziego dopiero na etapie II instancji w postępowaniu głównym albo w ramach nadzwyczajnych środków zaskarżenia, prowadzić może do przewlekłości postępowania.

Mając na uwadze tak zarysowany stan prawny wskazać należy, że art. 78 Konstytucji formułuje podmiotowe prawo jednostki do zaskarżenia orzeczenia wydanego w pierwszej instancji. Przepis ten dotyczy zarówno postępowań sądowych, jak i pozostałych postępowań w sprawach indywidualnych (administracyjnych, sądowno administracyjnych). Wreszcie orzeczenia wydane w tych postępowaniach nie muszą dotyczyć istoty sprawy, ale mogą również dotyczyć kwestii wypadkowych (incydentalnych)¹.

W doktrynie przyjmuje się, że nie ma znaczenia, czy jest to rozstrzygnięcie kończące postępowanie w sprawie, czy też ma charakter incydentalny. Jak jednak podkreślił Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 30 października 2012 r. (sygn. akt SK 20/11, Legalis nr 541777) prawo podmiotowe wyrażone w art. 78 Konstytucji RP odnosi się do zaskarżenia rozstrzygnięć wydanych w pierwszej instancji i „obejmuje wszystkie postępowania bez względu na to, czy toczą się przed sądem, czy przed niesądowym organem władzy publicznej, a nadto bez względu na to, czy mają charakter główny, czy uboczny. Konstytucja wymaga jednak, by przedmiotem zaskarżenia stały się orzeczenie lub decyzja wydane w pierwszej instancji, nie zaś wydane po raz pierwszy w danym postępowaniu”². Zaznaczyć przy tym należy, że „zasada dwuinstancyjności nie polega na tym, że w określonej sprawie ma orzekać sąd drugoinstancyjny w sensie ustrojowym, lecz na tym, że rozstrzygnięcie sądu orzekającego w pierwszej instancji, to znaczy wydane po raz pierwszy w danej sprawie, podlega weryfikacji przez inny sąd - co do zasady - stojący w hierarchii sądów wyżej (dewolutywność); wyjątkowo może być weryfikowane również przez sąd tego samego szczebla organizacyjnego, ale w innym składzie osobowym.”³.

Obecny stan prawny, w ramach którego wykluczona jest możliwość weryfikacji decyzji o niewyłączeniu sędziego w postępowaniu karnym, w mojej ocenie, nie spełnia przesłanek z art. 31 ust. 3 Konstytucji. Przesłanką podstawową jest w takim przypadku oczywisty interes publiczny w sprawności i szybkości postępowań sądowych i administracyjnych. Przypomnieć należy, że art. 45 ust. 1 Konstytucji (a także art. 6 ust. 1 EKPC) nakazuje rozpatrywanie spraw „bez niepotrzebnej zwłoki”. W tym względzie przywołać należy fragment uzasadnienia wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 lipca 2000 roku (sygn. akt SK 12/99) w którym Trybunał wskazał, że Konstytucja przewiduje zasadę instancyjności, która wzmacnia prawo do sądu, ponieważ gwarantuje proceduralną kontrolę postępowania sądowego. Jeszcze na tle dawnych

¹ L. Garlicki, *Komentarz do art. 78 w: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Tom II, red. L. Garlicki, red. M. Zubik Wyd. II, Warszawa 2016, Lex, teza nr 6.

² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 października 2012 r., SK 20/11, teza 3.4.2.

³ Zdanie odrębne sędzi T. Liszcz do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 marca 2009 r., SK 19/08, Legalis nr 125195.

przepisów, Trybunał wskazał, że jej celem jest zapobieganie pomyłkom i arbitralności w pierwszej instancji

a brak możliwości zaskarżenia postanowienia do sądu wyższej instancji „ogranicza zainteresowanym prawo do sądu, co jest sprzeczne z zasadą demokratycznego państwa prawnego”⁴.

W mojej ocenie brak jest dostatecznych powodów różnicujących sytuację prawną strony w postępowaniu cywilnego i strony postępowania karnego w perspektywie prawa do zaskarżenia decyzji o oddaleniu wniosku o wyłączenie sędziego. W tym względzie gwarancja proceduralnej kontroli postępowania sądowego służyć powinna w równej mierze zapobieganiu pomyłkom i arbitralności decyzji podejmowanych w pierwszej instancji⁵.

Trybunał Konstytucyjny postrzega instytucję wyłączenia sędziego jako gwarancji bezstronności sądu i niezawisłości sędziowskiej, elementu budowy społecznego zaufania do wymiaru sprawiedliwości i podnoszenia jego autorytetu, nakazuje zachowanie szczególnej ostrożności w zakreślaniu granic swobody ustawodawcy w kształtowaniu instytucji wyłączenia sędziego. Znaczenie i rola instytucji wyłączenia sędziego wymaga również stworzenia procedur pozwalających z jednej strony na jej realne stosowanie, a z drugiej zapobiegających jej nadużywaniu⁶.

W orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego przyjmuje się, że wzorcami kontroli w zakresie zaskarżalności postanowienia o niewyłączeniu sędziego mogą być (odpowiednio): art. 45 ust. 1 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji (prawo do sądu), art. 77 ust. 2 Konstytucji (zakaz zamykania drogi sądowej), oraz art. 78 w związku z art. 176 ust. 1 Konstytucji (prawo do zaskarzania orzeczeń wydanych w pierwszej instancji w związku z zasadą dwuinstancyjności postępowania sądowego). Zgodnie zaś z utrwalonym orzecznictwem Trybunału Konstytucyjnego, na prawo do sądu w rozumieniu art. 45 ust. 1 Konstytucji składają się jako konstrukcyjne dla tego prawa: prawo dostępu do sądu, tj. uruchomienia procedury przed sądem – organem o określonej charakterystyce (właściwym, niezależnym, bezstronnym i niezawisłym); prawo do odpowiedniego ukształtowania procedury sądowej, zgodnie z wymogami sprawiedliwości i jawności; prawo

⁴ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 czerwca 1995 roku, K 4/94, Legalis nr 10259.

⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 czerwca 2002 roku, sygn. P 13/01.

⁶ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 czerwca 2010 roku, sygn. akt SK 38/09, teza 4.1.2.

do wyroku sądowego, tj. do uzyskania wiążącego rozstrzygnięcia danej sprawy przez sąd; oraz prawo do odpowiedniego ukształtowania ustroju i pozycji organów rozpoznających sprawy⁷.

Najważniejszym w niniejszej sprawie aspektem zasady sprawiedliwości proceduralnej jest zakaz arbitralności i dowolności, którego podstawową gwarancję tworzy zaskarżalność orzeczeń⁸. Typową formą kontroli orzeczeń sądowych jest ich ponowna ocena przez sądy wyższej instancji tzw. kontrola instancyjna, na podstawie dewolutywnego środka zaskarżenia⁹, wyjątkowo w niektórych sprawach dopuszczalna jest kontrola dokonywana przez inny skład tego samego sądu tzw. kontrola pozioma, na podstawie niedewolutywnego środka zaskarżenia¹⁰.

W dotychczasowym orzecznictwie Trybunał Konstytucyjny podkreślał, że zaskarżalność odnosi się nie tylko do głównego przedmiotu postępowania sądowego, lecz może obejmować także te kwestie wypadkowe, w odniesieniu do których sąd orzeka o prawach i obowiązkach określonego podmiotu (por. np. ukaranie karą porządkową – por. wyrok z 3 lipca 2002 r., sygn. SK 31/01, OTK ZU nr 4/A/2002, poz. 49 albo wyłączenie sędziego – por. powołany wyrok o sygn. SK 38/09)¹¹.

Rozważając treść prawa do odpowiedniego ukształtowania procedury sądowej, Trybunał Konstytucyjny podkreślał, że „tożsamość konstytucyjna” sądu (wymiaru sprawiedliwości) jest wyznaczana – poza oczywistym wymogiem niezależności, bezstronności i niezawisłości – między innymi przez odrzucenie dowolności i arbitralności (por. zwłaszcza wyroki z: 31 marca 2005 r., sygn. SK 26/02, OTK ZU nr 3/A/2005, poz. 29; 16 stycznia 2006 r., sygn. SK 30/05, OTK ZU nr 1/A/2006, poz. 2; 26 lutego 2008 r., sygn. SK 89/06, OTK ZU nr 1/A/2008, poz. 7; 20 maja 2008 r., sygn. P 18/07, OTK ZU nr 4/A/2008, poz. 61; 1 lipca 2008 r., sygn. SK 40/07, OTK ZU nr 6/A/2008, poz. 101; 31 marca 2009 r., sygn. SK 19/08, OTK ZU nr 3/A/2009, poz. 29 oraz powołany wyrok o sygn. SK 68/06)¹².

W sprawie o sygn. SK 38/09 Trybunał Konstytucyjny badał problem braku możliwości zaskarżenia postanowienia sądu drugiej instancji oddalającego wnioszek o wyłączenie sędziego złożony w postępowaniu przed sądem drugiej instancji na tle art. 394¹ § 2 k.p.c. Analizując tę kwestię, Trybunał Konstytucyjny podkreślił, że istota problemu konstytucyjnego sprowadza się do oceny, czy „istniejący system kontroli (zaskarżalności) postanowień w kwestii wyłączenia

⁷ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 czerwca 2010 roku, sygn. akt SK 38/09, teza 3.2; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 czerwca 1998 roku, sygn. K 28/97, (OTK ZU nr 4/1998, poz. 50); wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 24 października 2007 roku, sygn. SK 7/06, (OTK ZU nr 9/A/2007, poz. 108).

⁸ Por. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 czerwca 2002 r., sygn. P 13/01.

⁹ Por. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 września 2006 r., sygn. SK 21/05, (OTK ZU nr 8/A/2006, poz. 103).

¹⁰ Por. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 czerwca 2010 r., sygn. SK 38/09.

¹¹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 czerwca 2010 roku, sygn. akt SK 38/09.

¹² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 czerwca 2010 roku, sygn. akt SK 38/09, teza 3.2.

sędziego odpowiada – co do zasady – konstytucyjnym standardom, nie zaś to, jaki konkretnie podmiot będzie kontrolował postanowienie odmawiające wyłączenia sędziego”. Innymi słowy, „chodzi tu nie o problem instancyjności, lecz zaskarżalności: nie chodzi o to, że konieczne ma tu orzekać sąd wyższej instancji w sensie ustrojowym (Sąd Najwyższy), lecz o to, że rozstrzygnięcie sądu wydane po raz pierwszy w danej sprawie podlega weryfikacji. Taką sytuację zazwyczaj zapewnia instancyjność rozpatrywania zażalenia przez sąd – co do zasady – stojący w hierarchii sądów wyżej (dewolutywność); wyjątkowo jednak weryfikacja może być przeprowadzona również przez sąd tego samego szczebla organizacyjnego, ale w innym składzie osobowym”¹³. Trybunał Konstytucyjny podkreślił, że „rozdzielenie między instancyjnością i zaskarżalnością, a także ocena, czy w danym wypadku procedura powinna być ukształtowana w sposób umożliwiający «aż» kontrolę instancyjną (rozpatrzenie – weryfikację przez sąd wyższej instancji), czy «tylko» jako procedura umożliwiająca weryfikację decyzji (orzeczenia) przez inny podmiot, niż ten, który decydował po raz pierwszy, zależy m.in. od tego, czy kontrola (weryfikacja) dotyczy rozstrzygnięcia w kwestii incydentalnej, czy rozstrzygnięcia «w sprawie». Wyższego poziomu gwarancji (a więc instancyjności połączonej z dewolutywnością) wymaga orzekanie «w sprawie» i w tym zakresie Konstytucja wymaga dwuinstancyjnego postępowania”¹⁴. Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 11 grudnia 2002 r. (sygn. SK 27/01, Legalis nr 55827) stwierdził, że „zapewnienie każdemu konstytucyjnego» prawa do bezstronnego sądu «wiązać się powinno z gwarancjami minimalnego choćby udziału strony w postępowaniu służącym weryfikacji rzeczywistej bezstronności sądu”. W sprawie o sygn. SK 38/09 Trybunał Konstytucyjny orzekł, że art. 394¹ § 2 k.p.c. zakresie, w jakim nie przewidywał możliwości zaskarżenia postanowienia sądu drugiej instancji oddalającego wniosek o wyłączenie sędziego złożony w postępowaniu przed sądem drugiej instancji, jest niezgodny z art. 45 ust. 1 Konstytucji oraz nie jest niezgodny z art. 176 ust. 1 Konstytucji. Od dnia 20 lipca 2011 r. tego typu postanowienia są zaskarżalne do innego równorzędnego składu sądu drugiej instancji na podstawie art. 394² § 1 k.p.c.

W związku z powyższym, uprzejmie poddaje pod rozagę Ministra Sprawiedliwości podjęcie działań w kierunku nowelizacji przepisów k.p.k. zmierzających do umożliwienia wniesienia zażalenia na postanowienie w przedmiocie niewyłączenia sędziego (oddalenia wniosku strony o wyłączenie sędziego), niezależnie czy zostało ono wydane w postępowaniu w pierwszej czy drugiej instancji.

¹³ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 czerwca 2010 roku, SK 38/09, teza 3.3.3.

¹⁴ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 2 czerwca 2010 roku, SK 38/09, teza 3.1.

Raz jeszcze przywołać należy stanowisko doktryny procesu karnego, że paradoksalnie możliwość przyznania prawa do bezpośredniego zaskarżenia rozstrzygnięcia w przedmiocie oddalenia wniosku o wyłączenie sędziego może uchronić postępowanie przed przewlekłością (niekiedy znaczną), ponieważ nieuzasadnione rozstrzygnięcia w tym przedmiocie będą eliminowane z procesu karnego na bieżąco, a nie dopiero po przeprowadzeniu całego przewodu sądowego. Ponadto nie istnieje groźba, że przyznanie prawa do zaskarżenia rozstrzygnięcia w przedmiocie oddalenia wniosku o wyłączenie sędziego może stać się narzędziem nadużyć powodujących obstrukcję postępowania¹⁵. Postulaty podobnej treści są już od dłuższego czasu formułowane w doktrynie procesu karnego¹⁶. Najprostszym i najskuteczniejszym rozwiązaniem wydaje się tu rozbudowanie art. 42 k.p.k. o paragraf 5 w brzmieniu wskazującym, że na postanowienie o oddaleniu wniosku strony o wyłączenie sędziego przysługuje zażalenie.

W tym stanie rzeczy proszę o poinformowanie mnie o stanowisku Ministra Sprawiedliwości wobec tego zagadnienia oraz o podjętych działaniach.

¹⁵ M. Kolendowska-Matejczuk, *Zaskarżalność rozstrzygnięć incydentalnych*, Warszawa 2018, s. 440.

¹⁶ Por. R.A. Stefański, *Postępowanie w przedmiocie wyłączenia sędziego w postępowaniu karnym*, w: J. Nowikowski (red.), *Problemy stosowania prawa sądowego. Księga ofiarowana Profesorowi Edwardowi Skrętowiczowi*, Lublin 2007, s. 450; M. Kolendowska-Matejczuk, *Zaskarżalność rozstrzygnięć incydentalnych*, Warszawa 2018, s. 441.